

Наталя Ковальська (Одеса)

ПАРЕМІЇ ЯК ЗАСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Resume

Objective picture of the nationality depend on extralinguales agents, which's buxom foils in the paremias. In proverbs and sayings incarnates history nationality, him ecclesiasticales, religiousness, material's and cultureless worth's. Absentia in our article we touch on problem reflection life nationality in the paremias how phenomenones cognition activity sense.

Останнім часом все більшу увагу дослідників привертає когнітивно-дискурсна парадигма. У мовознавстві з'являються нові розвідки, спрямовані на дослідження мови у зв'язку з людиною, її пізнавальною діяльністю.

Ця стаття є спробою систематизувати й узагальнити основні етапи розвитку паремій як засобу відображення когнітивної діяльності людини.

Метою статті є виявлення когнітивних процесів, що відбулися у прислів'ях та приказках.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) охарактеризувати мовознавчі напрями – когнітологія та когнітивна лінгвістика;
- 2) з'ясувати місце прислів'їв та приказок як засобів відображення пізнавальної активності людини;
- 3) визначити зв'язок розвитку паремій з когнітивними процесами соціуму.

У першій половині 70-х років ХХ ст. на Заході одночасно з'являються два напрями у мовознавстві, які згодом набувають великої популярності, - когнітологія та когнітивна лінгвістика (або когнітивна граматики).

Когнітивна лінгвістика (від англ. cognition – знання, пізнання, пізнавальна здатність) – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми

та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [Штерн 1998: 169].

“Когнітивна лінгвістика розглядає мову не як ”систему в самій собі і для самої себе” (Ф. де Соссюр), а у зв’язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим” [Кочерган 2003: 24]. Тобто, мова розглядається як явище суспільне, яке перебуває у взаємозв’язках з історією народу, його культурою.

Когнітивна лінгвістика є складовою частиною когнітології – науки, що досліджує когнітивні процеси у свідомості людини, завдяки яким вона сприймає, пізнає та з’ясовує оточуючий світ.

„Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов’язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передачею людиною знань, з репрезентацією знань і обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, прийняттям рішень, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності” [Кочерган 2003: 24]. Таким чином, когнітологія – це, так би мовити, обчислювальна машина, яка характеризує людину, аналізуючи її психіку, розумову діяльність, і на перше місце серед поставлених завдань висуває дослідження мови в нерозривному зв’язку з людиною. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною серед наукових дисциплін у межах когнітології, головним завданням якої є зображення мовної здатності людини як частини її когнітивної здібності.

Представниками когнітивної семантики на початковому етапі її становлення як науки були переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, А. Ченкі та ін.

Головним завданням представників когнітивної семантики стало виявлення і пояснення організації знань про світ у свідомості людини, а також формування та відображення поняття про світ. „Тому вони розглядають

семантику та й мовні проблеми загалом крізь призму пов'язаних із лінгвістикою наук. Це герменевтика (від грец. *hermeneutikós* – пояснювальний; мистецтво тлумачення текстів, вчення про принципи їх інтерпретації); гештальтпсихологія (одна з основних шкіл зарубіжної, переважно німецької психології першої половини ХХ ст., яка висунула принцип цілісності (гештальт) як основу в дослідженні складних психічних явищ); когнітивна психологія (один із напрямів переважно американської психології, що розглядає всі психічні процеси як опосередковані пізнавальними чинниками) та ін. Такий симбіоз різних наук у дослідженні мовних явищ, з одного боку, сприяє всебічному їх вивченню, а з другого – призводить до втрати автономності лінгвістики як науки” [Кочерган 2003: 25].

На наш погляд, коротшим і найвірнішим кроком у здійсненні поставлених завдань є звернення до народної творчості, а саме до прислів'їв та приказок. Саме в цих малих жанрах українського фольклору зосереджуються всі когнітивні процеси: відображається сприйняття, розуміння і пізнання людиною навколишнього світу на різних етапах її розвитку; пам'ять поколінь про минулі часи, бо в них народ зосередив всі свої знання, аргументувавши їх.

Дослідження паремій у нашій статті торкається теорії категоризації, яка „ґрунтується на припущенні, що здатність людини до категоризації пов'язана з її досвідом та уявою, особливостями сприйняття, культурою” [Кочерган 2003: 25], а також поняттям ментальних репрезентацій, „під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про світ і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення” [Штерн 1998: 214-215]. Отже, процеси мислення і свідомості репрезентуються у прислів'ях та приказках, які відтворюють ментальні характеристики етносу.

„Створені у віках, переходячи від поколінь до поколінь, прислів'я та приказки підтримували устої народного життя, зміцнювали моральне й духовне обличчя народу. Це ніби духовний „кодекс” народу, який регламентував життя

кожної простої людини. Ці прислів'я виражають ті думки, до яких народ прийшов у процесі своєї суспільної практики" [Анікин 1957: 11].

Прислів'я та приказки (у мовознавстві поширений термін „паремія”) – це, мабуть, перші зразки мовної діяльності людини з часів зародження словесного мистецтва. З кожним етапом розвитку людства все більше зміцнювалось прагнення людини закріпити всі навички й досвід за допомогою мови. Паремія – це історія українського народу, вміщена в стислих, але мудрих висловах. У довготривалому процесі свого формування прислів'я та приказки вмістили все, що пережило суспільство, що його цікавило. Це й навички людей, здобуті у процесі трудової діяльності, вірування, спостереження за природою, а отже й замовляння, заклинання. Це й давні літературні афоризми, мудрі слова тощо. Більшість паремій пов'язана „з (...) безпосереднім соціально-історичним досвідом народних мас. Це перше і основне джерело народних прислів'їв та приказок" [Анікин 1957: 34].

З часом паремії змінювались, відмирили старі й народжувались нові зразки, відбувалось безперервне шліфування, розширення, звуження чи зміна значень, змінювалась їх семантика тощо.

Зародженням прислів'їв та приказок вважають період розвитку сільськогосподарської діяльності людства. За визначенням О. М. Горького, найдавніші паремії пов'язані зі спостереженням людини над природою та своєю трудовою діяльністю, вони „зразково формують весь життєвий, соціально-історичний досвід трудового народу" [Горький 1955: 180-181].

На початкових етапах свого розвитку людина усвідомлювала себе як частину природи. Ця уява була дуже примітивною. Люди в процесі трудової діяльності постійно стикалися з прихильними і ворожими силами природи, відчували свою безпорадність, беззахисність. Прагнення отримати добрий врожай, захистити себе породило бажання задобрити сили природи. І людина звертається до магічної сили слова, вірячи, що саме так вона може вплинути на диких звірів і на природні явища. Спостереження людини над природою та віра

в її магічну силу знаходили відображення в усній народній творчості.

Розглянемо мовний матеріал:

„Багатообіцяюча весна, та вирішує не одна вона”, „Весна красна квітами, а осінь – плодами”, „Дощ – годувальник усього людства: кращої благодаті досі не знати”, „Сонце, земля і вода – найперші годувальники”, „Не буде води – не буде й трави”, „Небо, землю, вогонь і воду ганити не можна” [Міщенко 1998: 19-107].

Як бачимо, найбільше уваги приділялось таким силам природи, як сонце, дощ, вітер, поважали землю-годувальницю, небо, вогонь, воду.

Згодом, зі зміною стереотипів, первісні прислів'я та приказки змінювали своє значення. Більшість з них вживалася у переносному значенні для зображення абстрактних понять: надії, волі, справедливості та інших, позитивних чи негативних рис характеру людини тощо.

Порівняймо:

„Засвітить сонце і в наше віконце”, „Велика риба у калюжах не водиться”, „Диму без вогню не буває”, „Який батіг, таке й стадо”, „Крутить, як швець шкурою” [Міщенко 1998: 22-284]; „Кожний вітер по-своєму дує”, „Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому”, „Молодий місяць не всю ніч світить” [Народні прислів'я та приказки 1999: 7-14].

Особливу увагу люди приділяли прикметам. Довгий час спостерігаючи за природою, вони змогли підлаштувати свою сільськогосподарську діяльність. Завдяки когнітивній здатності сприймати й осмислювати навколишній світ люди навчилися жити й працювати в злагоді з природою. Ці спостереження, знання передавались від покоління до покоління. І в наші часи люди справно ними керуються.

Розглянемо мовний матеріал:

„Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям всім”, „Тріщить Варюха – бережи ніс та вуха”, „Благовіщення без ластівок – холодна весна”, „До Миколи не буде літа ніколи: не сій гречки, не стрижи овечки”, „На Марію сильні

роси – льони будуть сірі й косі”, „Хто святкує на Пилипа, буде голий, як липа”, „Хто сіє по Покрові, не має що дати корові” [Мищенко 1998: 44-144].

З наведених прикладів бачимо, що народ пов'язував свої спостереження з іменами святих, тим самим підтверджуючи, що у стародавні часи люди вклонялися міфологічним богам: Перуну – богу грому й дощу; Сварогу – богу сонця, який дає урожай, життя на землі; Ярилу – богу тепла, весни; Стрибону – богу вітру, що міг бути і корисним, і шкідливим для людей; Велесу – охоронцю худоби та ін.

Слов'янські прислів'я про сільськогосподарську діяльність такі ж давні, як і про природу. Трудова діяльність розвивалась дуже повільно, повільно відбувались і зміни. Ця стабільність сприяла виробленню установлених поглядів на працю, її результати, методи господарювання. Все це знайшло своє відображення і в народній мудрості. Прислів'я стверджували вічну істину про працю як основу людського життя.

Порівняймо:

„Без праці жити – тільки небо коптити”, Без труда нема плода”. „Впертість і труд все перетруть”, „Праця чоловіка годує, а лінь марнує”, „Сталь гартується в огні, а людина – в труді”, „Хто змолоду працює, той на старість панує” [Народні прислів'я та приказки 1999: 49-50].

З розвитком людства у свідомості людини когнітивні процеси набували змін, змінювалось світосприйняття, культура, історія. Змінювались життєві, релігійні стереотипи, політичний стан країни, а отже й соціальне положення й відносини між людьми. Усе це, певним чином, відображалось у фольклорі: казках, піснях, думах, легендах, прислів'ях та приказках тощо.

Особливо яскраво у пареміях простежується історія українського народу. Досить розвинутим жанром були прислів'я та приказки в епоху Київської Русі, які пізніше знайшли своє відбиття у давньоруських пам'ятках: „Повість временних літ”, „Повчання” Володимира Мономаха, „Руська правда”, „Слово о полку Ігоревім” тощо. Паремії часів Київської Русі згодом увійшли до

мов трьох братніх народів – російського, українського та білоруського. Саме тому деякі прислів'я мають подібне звучання й вважаються спільнослов'янськими.

Розглянемо мовний матеріал:

„Життя прожити – не поле перейти” - „Жизнь прожить – не поле перейти” – „Жыцце пражыць – не поле перайці”;

„Клин клином выбивають” - „Клин клином вышибают” - „Клін клінам выганяюць” та ін.

Такі прислів'я і є ментальними репрезентаціями, що відбивають потік свідомості через досвід, уявлення, культуру й світосприйняття, спільні для трьох братніх народів.

Відгомони татарських навал на слов'янські землі у XIV – XVIIст. також мали своє місце у пареміях.

Порівняймо:

„Люде не Татаре, дадутъ кусок хліба”, „Що робить, то робить, аби сидячого Татаре не взяли” [Українські приказки, прислів'я і таке інше 1993: 222-251]; „Свої люди не татари, не дадутъ на поталу”, „Непрошений гість гірше татарина” [Народні прислів'я та приказки 1999: 167].

Виникнення прислів'їв та приказок, пов'язаних із монголо-татарським навалом пояснюється тим, що це перш за все традиційна назва системи експлуатації Землі Руської, після чого залишилися руїни. Роздріб князівств, незлагодна боротьба за владу між князями послабили Київську Русь, що стало причиною такого легкого її завоювання. Народ розумів, що тільки об'єднавшись, Київська Русь знову стане міцною, непереможною державою. Напад татарських завойовників спричинив виникнення у народі відчуття зв'язку з рідною землею. Любов до Батьківщини, думки про її долю знайшли своє відображення у пареміях. Це пояснюється тим, що наші пращури мріяли донести до свідомості нащадків правду про історичні події, тому що історія казна-скільки разів переписуватиметься, а прислів'я та приказки – це

скарбниця народної пам'яті: розворухни її – і на поверхню вийдуть реальні факти й події, що відбувалися в минулому.

Історія та розвиток людства йшли своїм шляхом. І вже склалися прислів'я та приказки про панів і кріпаків, бідних і багатих.

Розглянемо мовний матеріал:

“Бідний і на тім світі на панів робить: пани будуть у котлі кипіть, а бідний дрова носить”, “Де панська сила, там мужицька спина”, “Хвали коняку після дороги, а пана, як витягне ноги”, “Що вільно панові, то не вільно Іванові” [Народні прислів'я та приказки 1999: 158-164].

Наведені приклади свідчать про соціальну нерівність, яка сприймалася дуже болісно. Правлячі верстви населення порівнювались з тваринами: “То пани, а ми люде”, “Не жируй з ведмедем, а то він тебе задавить”, “Стрижи пана, як вівцю, на ёму шерсть наросте” [Українські приказки, прислів'я і таке інше 1993: 91–95].

Поява паремій про панів та селян була зумовлена соціальним становищем. Усвідомлення народом несправедливості, нерівності, жорстокого ставлення до простих людей відобразилось у народному слові, що вмістило в собі весь біль страждань. Прислів'я того періоду близькі нам, тому що з тих часів мало що змінилося: є бідні і багаті, жорстокі й милосердні, всюди панує несправедливість тощо.

Спостереження за відносинами між різними верствами населення породило й відповідні прислів'я-поради: “З паном не будь за пан-брата”, “З панами добре знацьця, та не дай Бог цілувацьця”, “З панами не сідай їсти, з панами и не говори багато: сказав слово, та й мовчи; хто що говорить, ти слухай” [Українські приказки, прислів'я і таке інше 1993: 94].

Минали століття, роки і з уст в уста передавались корисні поради, які й у наші часи стають доречними, хоча змінилися герої.

Понад третину національного фонду паремій становлять прислів'я та приказки про людину, її життя, риси характеру, родинні стосунки, в яких

характеризуються фізичні та моральні якості особи, часом дається філософське осмислення її буття та поведінки. У деяких зразках гумор поєднується з сатирою, ліризм із логічними роздумами над списком людського життя (“З телячим хвостом у вовки не сунься”, “Коня кують, жаба ногу підставляє”).

Прислів'я розподіляють людей на добрих і поганих (“Доброго і корчма не зіпсує, а злого і церква не направить”, “Доброму всюди добре”, “Через те вона тонка, що сердита така”), закликають не чинити іншим зла (“Добре роби – добре й буде”, “Де мир і любов, там ніколи не ллється кров”).

Усе вище сказане – це тільки загальний аналіз паремій, як предмета когнітології, зокрема когнітивної лінгвістики. Будучи невіддільними від людського життя, вони якнайскравіше характеризують людство від часів його виникнення й до сьогодення. Це - історія, пам'ять, досвід народу тощо. Вони органічно увійшли в нашу пам'ять, закріпилися в ній і стали невід'ємною частиною життя.

Простеживши історію розвитку й функціонування паремій, ми дійшли таких висновків:

1) когнітологія досліджує когнітивні процеси у свідомості людини, когнітивна лінгвістика розглядає функціонування мови у зв'язку з когнітивними процесами соціуму. З'ясувавши значення термінів “когнітологія”, “когнітивна лінгвістика”, зауважимо, що паремія – це мовне явище, яке відображає усі когнітивні процеси, пов'язані з досвідом та пізнавальною активністю особистості;

2) прислів'я та приказки якнайповніше відбивають усі етапи розвитку свідомості нації, та пов'язані з ними історичні події. Це приклад мовної вдосконаленості людства. В одному реченні зосередилась уся когнітивна сутність людини: історія, досвід, пам'ять уявлення, світосприйняття, горе й радість, страждання й щастя. В одній фразі поєдналося пряме й переносне значення. Тому паремія, як мовне явище та ментальна репрезентація, заслуговує на увагу мовознавців і потребує детального дослідження;

3) історія виникнення паремій – це досить тривалий процес. За всю історію людства прислів'я та приказки зникали й народжувалися, шліфувалися й переосмислювалися, залежно від часу їх побутування змінювалося їх пряме значення, а отже й призначення. Під час розгляду основних етапів розвитку паремій ми з'ясували, що когнітивні процеси посідають значне місце у творенні паремій. У подальшому їх дослідженні варто зосередити увагу на більш глибокому вивченні метафоричності паремій. Також варто кваліфікувати прислів'я та приказки, що етимологічно відбивають національно-мовну картину світу.

Бібліографія

1. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. - М.: Учпедгиз., 1957. – 240 с.
2. Горький М.О. Про те, як я вчився писати. – Твори: У 16-ти т. – К., 1955. - Т. 16.
3. Міщенко М., Міщенко Н. Слово батьків - з усіх віків. – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.
4. Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М. Дмитренка. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1999. – 180 с.
5. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. - №5. – С. 24-29.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
7. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. – К., 1998.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котóryми ми живём // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
9. Мак Кормак. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М., 1990.
10. Fillmore Ch.J. How to Know wheather You're Coming or Going // G. Rauch (ed.). Essays on Deixis. – Tübingen, 1983.